

Torpaq çərşənbəsi

Novruz bayramının ən gözəl mərasimlərini özündə cəmləşdirən, təntənəli bayram və bayram axşamı səviyyəsində olan Axırıncı çərşənbə yazın gəlməsinə daha az vaxtın qaldığına işarədir. Bu çərşənbə xalq arasında “Yer çərşənbəsi”, “İlaxır Çərşənbə”, “Çərşənbə-suri” adları ilə də tanınır.

“Qurani-Kərim”in “Rum” surəsində “(Allah'ın) sizi torpaqdan xəlf etməsi Onun dəlilərinəndir. Sonra da siz bir insan kimi (yer üzünə) yayıldınız” cümləsi ilə Adəmin yaradılışının torpaqdan olduğu vurğulanır. Hələ qədim dövrlərdən bəri insanın ən böyük andı torpaqla bağlı olaraq “Torpaq haqqı”, “Yer haqqı” deyilmiş, “Torpağı sanı yaşaya-san” alqışı ilə dualar edilmiş, “Torpaqdan pay olmaz”, “Torpaq deyir: “Səndən hərəkət, məndən bərəkət”, “Torpaqla oynayan ac qalmaz”, “Sular hərəkətlidir, torpaq bərəkətlidir”, “Torpaqda itki olmaz, kötüksüz bitki olmaz” və bu kimi el məsəlləri yaranmışdır.

Türk mifologiyasına görə, yatmış torpaq oyanaraq insanları aclıqdan qurtarır. Bir el rəvayətinə görə, Xızır qardaşı, torpaq sahibi Zindəni donmuş halda, qar altından tapır, öz isti nəfəsilə qızdırır. Zində qar altından çıxaraq itmiş öküzünü tapır, Xızır isə qızıl kotanla boyunduruğu qardaşına verir. Onlar çərşənbələşir, Yer çərşənbə bayramı tədbirilə torpağı oyatmağa çalışırlar.

Torpaq çərşənbəsində əkinçilər əkin-biçinə başlamalı olur. Yerlər şumlanır, toxumlar səpilir. İnanca görə, əcdadlarımız həmin çərşənbədə tarlaya çıxar, torpağı şumlayar, torpağı 4 dəfə belləyərildilər. Burada məqsəd torpağı yuxudan oyatmaq və artıq əkinçilik vaxtının yetişdiyini xəbər verməkdir. Qoyunun, qoçun, malın buynuzlarına qırmızı parça bağlanması da adətlərdəndir.

Qədimdən gələn digər bir adətə görə, Axır çərşənbə günü qadınlar, qızlar çillələrini tökmək üçün çay üzərinə yollanırlar və sudan tullanmışlar. Həmin gün axşam vaxtı tonqallar qalınır, hamı od ətrafına yığışaraq onun istisinə qızınmağa çalışır.

Torpaq çərşənbəsində insanlar öz qohumlarını yad edir, onlara qonaq gedir, dünyalarını dəyişmiş insanların qəbirlərini ziyarət edirlər. Əcdadlarımız çərşənbə və bayram günlərində ruh-

ların qayıdıb gəlməsinə inanmışlar. Ruhların şad olması üçün bu dünyaya qayıdarkən ev sakinlərini, əzizlərini şəh əhvali-ruhiyədə görməsi əsas şərtlərdən idi. İnanca görə, ruhun evdən-ocaqdan bikiyə qayıtması uğursuzluq əlamətidir.

Evin bərəkətli olması üçün əcdadlarımızın həyata keçirdiyi rituallardan biri Axır çərşənbədə un çuvallarının ağzını açıq qoymaqdır. Ev sahibinin heç kimlə danışmadan əllərini una batıraraq divarlara sürtmək, bayıra çıxıb ağacların kötüyünü balta ilə yüngülcə vura-raq “oyan, payını götür” demək bu ayının tərkib hissəsidir. Əcdadlarımız inanmışlar ki, bu cür edilərsə, yeni ildə qış yuxusundan oyanmış ağacların bəhəri gen-bol olacaqdır. Heç bar verməyən ağacları isə “kəsəcəyəm” deyərək balta ilə hədələyir və bu zaman kənarda durmuş bir adam “kəsmə, bu ağac bar verəcək, zəminəm” deyir.

Bu çərşənbədə evdən od, neft, kibrit, ağartı qidaları verilməsi düzgün hesab olunmur. Axır çərşənbə öz falları ilə əlamətdardır. Axır çərşənbə süfrəsindəki yeyilən balığın sümüyü ilə ilk övladın qız və ya oğlan olmasını, üzük ilə subayların evlənmə vaxtını təyin etmək fal inanclarındandır. İlaxır çərşənbədə bir yerə yumurta, kömür, cövhər basdırar və niyyət edərlərmiş. Yumurta kömür ilə yazılırsa, niyyət yaxşı gələr. Sonra onları ərik ağacının altında basdırmaq lazımdır.

*Sürü deyil, naxırdı,
Qazan dibi paxırdı.
Sonuncu çərşənbənin
Öz adı İlaxırdı.*

İlaxır çərşənbənin ən maraqlı adətlərindən biri seven oğlanların sevdiyi qızlara etirafları üçün bacadan şal sallamasıdır. Ucuna balaca dəsmaş bağlan, evin böyükkləri yaylığı açıb şalı qızın qoluna bağlayarlarsa, bu, razılıq əlaməti demək idi. Əgər razı deyillərsə, həmin dəsmaş şirniyyat qoyub onu geri qaytararlarmış.

İlaxır çərşənbədə subay qızlar bir çox fallara baxar, qismətlərinin necə, həyat

yoldaşlarının kim olacağını, neçə yaşında ərə gedəcəklərini öyrənirlər. Bu fallar su, şam, üzük, iynə və başqa əşyalarla icra olunur. Məsələn, gənc qızlar yanan şamı suya tərəf əyir və neçə yaş varsa, o qədər damcıdadır. Alınacaq hərf gələcək həyat yoldaşının adının baş hərfi ilə eyniləşdirilir. İnanca görə, gənc qızlar duzlu kökə yeyib və ya on alma toxumunu başının altına qoyub qismətlərindəki gələcək həyat yoldaşını yuxuda görürlər. Axır çərşənbə axşamı qız ayağının sağ başmağını burub qapı ağzında başının üstündən atır. Başmağın pəncə hissəsi üz üstə, qapıya tərəf düşsə, həmin il o qızın nişanlanacağına işarədir.

İlaxır çərşənbədə küsülülər barışmalı, hamı təzə paltar geyməli, xoş sözlər danışmalıdır. Bu çərşənbədə niyyət tutub qulaq falına çıxır, eşitdikləri sözlə niyyətlərini yozurlar.

Torpaq çərşənbəsində süfrələr daha da təmtəraqla bəzədilir. Həmin günü mütləq qazan asarlar. Bəzi bölgələrdə əşlə bərəbər, dolma, balıq bişirilməsi də vacib hesab olunur. Süfrəyə səməni, şamlar, şirniyyatlar, qoz-fındıq, bir çox çərəzlər, qovurğa qoyulur. Axır çərşənbədə yandırılan şamları yarımçıq söndürməzlər. Bayram xonçasına qoyulan şirniyyatların da rəmzi mənalı var. Süfrəyə qoyulan qoğalı günəşin, istiliyin, şəkərburanı Hilalın - Ayın, paxlavanı isə Ulduzun yerdəki rəmzi kimi götürmək olar. Şirniyyatların süfrəyə qoyulması ilin bərəkətli, ruzili və şəh keçməsinə mənalandırır.

Süfrəyə yeddi cür nemətin qoyulması müqəddəs sayılan yeddi rəqəmin uğur gətirəcəyinə işarədir. Azərbaycanın bir sıra bölgələrində İlaxır çərşənbənin “Yeddi dilərin bayramı” adlandırılması bununla əlaqəlidir. Süfrəyə qoyulan bu yeddi nemətin İslamdan öncə “ş”, İslamın qəbulundan sonra “s” hərfi ilə başlanması maraqlıdır. Lap qədimlərdə son çərşənbədə süfrəyə qoyulan şərbət, şabalıd, şor, şəkər, şam, şirni, şerab, İslamdan sonra su, süd, səməni, səbzə, sumaq, sarıkök, sünbül kimi nemətlərlə evəzlənmişdi.

Süfrədəki qırmızı qurşaqlı səməni isə öz yaşıl görkəmi ilə daha çox diqqət

cəlb edir. Qurşağın qırmızı rəngdə olması şadlığı simvolizə edir. Göyərilməmiş səməni yaradılışı və qadın başlanğıcını ifadə edir. Belindəki qırmızı qurşaqla səməni gəlini də xatırladır. Səməni ilə bağlı xalq arasında ovsun da vardır. İnsanlar səməni ovsunu ilə pis taleyi dəyişdirmək istəyər, buna sidq-ürəkdən inanmışlar.

Səməni ovsununda oğul-qız sahibi olmuş qadın göyərilməmiş səməniyi İlaxır çərşənbə günü uşağı olmayan, çilləyə düşmüş sayılan qadının başı üstə saxlayır. O, bulaqdan, çaydan gətirilmiş “çərşənbə suyu”ndan bu səməninin üstündən çilləli qadının üstünə axıdır. Övlad sahibi olan başqa bir qadın çilləlinin üstünə axıdılan bu suyu qayçı ilə doğraya-doğraya deyir:

*Arpa, buğda dənidi,
Göyərən səmənidir,
Kəsdim, gəlin, çilləni,
Övlad vermək dəmidir.*

Başqa bir variantda “A səməninə göyərən, bu gəlini də göyert” kimi də söylenilir. Burada axıdılan suyu isə kişi başlanğıcı kimi götürmək olar.

Səməni nəziri adəti də bu günə kimi ötürülmüşdür. Qəlbində bir niyyəti olan adam qablara buğda töküüb göyertdirir, cücərtilləri əzib şirəsini çıxarır, şirəyə bir az su əlavə edib, iki-üç gün qaynadır, qoz-fındıq ləpəsi qatır, xonça sinilərinə töküüb yayır. Bu xonçalari həyətdə qoyur, bütün gecəni dua edirlər. Səhər həmin bişmişin dadına baxırlar. Əgər bu bişmiş şirin olursa, bu, niyyətin qəbul olunduğu anlamına gəlir.

Səmənidən halvanı da bu ayindəki kimi düzəldirlər. Səməni halvasına bəzən sübhan halvası və ya İsfahan halvası da deyirlər. Ekoloji cəhətdən təmiz olan bu halva çox faydalıdır.

İlaxır çərşənbələrlə bağlı adət-ənənələr tarixən çox qədim və zəngin olmuş, lakin tədricən, zaman keçdikcə müasirləşən həyatın təsiri ilə unudulmuş, bəziləri isə başqa bir forma almışdır.

Səhər ORUCOVA,
filologiya elmləri doktoru,
professor,
Bakı Dövlət Universitetinin
Azərbaycan şifahi xalq
ədəbiyyatı kafedrasının
müdiri